

1. témakör: Szinkronia–diakronia, az állapotmodell és a folyamatmodell, valamint a leíró nyelvészet és a történeti nyelvészet fogalma a nyelvészetben. A nyelvrokonság elmélete és az alapnyelvi rekonstrukció. A nyelvrokonság kritériumai.

Feladat: „oz gimils twl”

Ferdinand de Saussure 1857–1913

συν+κρόνος ↔ δια+κρόνος

szün kronosz ↔ dia kronosz

azonos időben történő ↔ időn át

szinkrón ↔ diakrón vizsgálat a nyelvészetben

változás az idő folyamán ↔ állapot időmetszetben

egyidejűség ↔ egymásra következés

állapotmodell ↔ folyamatmodell

a nyelv rendszere és működése egy időmetszetben ↔ mi és hogyan változott meg egyik időmetszettől a másikig

leíró nyelvészet ↔ történeti nyelvészet

Mit ír le a leíró nyelvészet?

Egy nyelv rendszerét egy adott időmetszetben.

Mi egy nyelv rendszere?

Elemjeinek és szabályainak összessége. (Nem felsorolás, hanem egymást kölcsönösen befolyásoló viszonyok.)

Melyek a nyelv elemei? Hogyan bontjuk ki a nyelv elemeit a közleményekből? A kettős tagolás elvével.

Mi a kettős tagolás?

A közleményekben

(1) a mondatok jelentéses egységekre tagolhatók (morfémák);

(2) a jelentéses egységek pedig jelentés nélküli, de jelmegekülönböztető elemekre (fonémák).

Hány év egy időmetszet?

Meddig ugyanaz egy egyidejű nyelvi rendszer? Kb. 30 évig

30 év:

- Két egymást követő nemzedék tagjai beszélőközösséget alkotnak: tömegesen és rendszeresen kommunikálnak egymással.
- A beszélőközösség tagjaira jellemző az, hogy nyelvi kompetenciájuk és kommunikációs, nyelvhasználati szokásaik is lényegében azonosak.

Mit vizsgál a történeti nyelvészet?

A nyelv elemeinek és szabályainak időbeli változását.

19. század: Összehasonlító és történeti szemlélet a nyelvészetben

- a nyelvek között rokonság van
- a nyelvek időben változnak
- létezik közös alapnyelv és kultúra

Rokon nyelvek: az alapnyelvi rekonstrukció

- Mit jelent az, hogy két vagy több nyelv rokonságban áll egymással?
- Azt, hogy nyelvek egy csoportja történetileg ugyanabból a nyelvből ered.
- Kiinduló feltevés:
- Egy együtt élő közösség némely részei (feltehetően azonos nyelvet beszélnek) kiszakadnak a közösségből → térben és időben egyre inkább távol kerülnek egymástól → nyelvük eltérő módon fejlődik. Minél távolabb kerülnek egymástól és minél több idő telik el, annál nagyobbak lesznek köztük a különbségek. De mind őriz közös elemeket az eredeti rendszerből 6-7 ezer éven át. Utána már nem mutatható ki.

- Ha már megállapítottuk, mely nyelvek rokonok, megkísérelhetjük kitalálni, milyen lehetett a közös ősök, az alapnyelv.
- Kiindulás: Lehetséges az alapnyelvből eredő nyelvekből visszakövetkeztetni arra, milyen lehetett az alapnyelv.
- Az alapnyelvből évezredek során folyamatos változással kialakultak az úgynevezett leánnyelvek. Ők rokonai egymásnak.
- A történeti nyelvészek összehasonlítják a különböző rokon nyelvek szavait, azok hangalakjait és jelentését, egyes nyelvtani elemeit: a közös tulajdonságok és a szabályos eltérések alapján megpróbálják kitalálni, hogy milyen lehetett az alapnyelv hangzókészlete, szóincse és nyelvtani rendszere: ez az alapnyelvi rekonstrukció.

Az alapnyelvi rekonstrukció

- A rekonstrukció jogosultsága: ha sok közös vonás van a leszármazott nyelvekben
- A rekonstrukció alapelve: minden olyan jelenséget, formát, amely több leszármazott nyelvben közös (és nem kölcsönzés útján került át egyikből a másikba, illetve nem párhuzamos fejlődés eredménye), az alapnyelvben is meglévőnek tekinthetünk
- A rekonstrukció módszere: az összehasonlító módszer
- A rekonstrukció célja: szavak hangalakjának kikövetkeztetése
- A hangalak kikövetkeztetésének eszköze: hangtörvények, hangmegfelelések
Mit mutatnak a hangtörvények, hangmegfelelések?
 - egy nyelvcsalád leszármazott nyelvei közötti összetartozási viszonyokat
 - az egyes nyelvek időbeli változását
 Több megfelelés egy szóban → az alapnyelvi alak nagyjából kikövetkeztethető

Az alapnyelv

- Vannak olyan jellemzők, amelyeket nagy bizonyossággal meg tudunk állapítani (azaz számos leánnyelvi adat tanúskodik a meglétükről) és olyanok is, amelyek csak valószínűsíthetők (mert kevés nyelvi adat bizonyítja), továbbá olyan nyelvi elemek is feltételezhetők, amelyek minden leánnyelvből eltűntek, vagy csak egy-egy nyelvben maradtak meg, ezért ősi voltak nem merülhet fel. →
- Éppen ezért az alapnyelv teljes rekonstrukciója sosem lehetséges:
 - az alapnyelv NEM igazi, teljes nyelv, nincsenek anyanyelvi beszélői!
 - nem nyelv, hanem módszer a nyelvrokonság feltérképezésére
- lehetetlen a teljes kiinduló rendszert rekonstruálni (pl. van, ami minden leszármazottból eltűnt)
- rokonság megállapításához nem is feltétlenül szükséges rekonstrukció
pl.: a szókezdő finn *p*-nek magyar *f* felel meg
„szabályos hangmegfelelés”

<u>magyar</u>	<i>f ~ p</i>	<u>finn</u>
<i>fa</i>		<i>puu</i>
<i>facsar</i>		<i>pusterta</i>
<i>fagy</i>		<i>palaa</i>
<i>fakad</i>		<i>pakku</i>

 → a finn és a magyar rokon nyelvek
- a rokonság megállapításához nem kell tudni, hogy eredetileg (az alapnyelvben) *p* vagy *f* volt a szó elején (vagy valami más)

1. Az összevetett szavakban rendszeres szabályos hangmegfelelések és jelentéstani hasonlóságok vannak

A hangok és a hangzókészlet az idők során változ(hat)nak. Ezek a változások a nyelvekben általában nem egyformán zajlanak. Egyazon nyelven belül azonban az ugyanabban a hangtani helyzetben (pl. szó elején vagy végén, magánhangzók között stb.) levő hangok általában azonos módon változnak. Ezért a nyelvek korábbi együttélésének idejéből származó szavak hangjai között felfedezhetők szabályos, rendszeres egyezések és eltérések. Ez eredményezi a rokon nyelvek között kimutatható szabályos hangmegfeleléseket. Ilyen egyezéseket bármely, egymással rokonságban lévő nyelvek között találhatunk.

Ahogy a szavak hangalakja, úgy azok jelentése is ritkán marad változatlan az idők során. A változások nyelvenként más és más módon mehetnek végbe, így a rokon nyelvekben jellemzően nem egyforma jelentéssel kell számolnunk az egyeztethető szavak között. A jelentésbeli változások nem olyan rendszerszerűek vagy szabályosak, mint a hangoké, de minden esetben jelentéstaniilag lehetséges folyamatokat kell tudnunk megfejteni a megfelelések között.

A jelentésváltozások közös vonásaik alapján típusokba sorolhatók, pl. jelentésszűkülés, jelentésbővülés lehet az eredményük. A jelentésváltozás hasonlóságon (metaforikus), illetve térbeli, ok-okozati, funkcionális stb. érintkezésen is alapulhat (metonímia), továbbá lehetnek történeti, kulturális okai is.

Két leánynyelvi szó jelentése csakis akkor egyeztethető, ha meg tudjuk magyarázni a jelentések között lévő kapcsolatot.

Jentésbővülés: 'lúd' jelentésű szó > 'madár' általános megnevezése

Jentésszűkülés: 'hozzátold, hozzáilleszt' általános jelentés > csak orvosi értelemben

Metonimikus változás (anyagbeli érintkezés): 'a rénszarvas lábőre' > '(lábbőről készült) prémcsizma'

Metaforikus változás (hasonlóság): 'út' > 'csíkszerű ruhadísz'

2. Közös alapszókinccs

Az egyezések rokonnyelvek esetében leggyakrabban az úgynevezett alapszókinccs rétegeiből kerülnek ki. Az alapszókinccs a szókinccsnek azon rétege, mely kultúrafüggetlen, általános, egyetemes emberi tapasztalatokat fejez ki. Olyan köznapi szavak tartoznak ide, mint az alapvető cselekvéseket, emberi funkciókat és minőségeket jelentők, a testrészek nevei, természeti tárgyak, jelenségek megnevezései, rokonságnevek, időbeli és térbeli viszonyító szavak, egyszerű számnevek, névmások. Az alapszókinccsben található egyezések (azaz szabályos hangmegfeleléseket mutató szópárok rokonítható jelentéssel) döntő fontosságúak, bizonyító erejűek a nyelvrokonság szempontjából.

3. A fonológiai–morfológiai–szintaktikai rendszerben: alapvető szabályok hasonlósága

A nyelvekben nemcsak a szavak hangalakja és jelentése változhat meg idővel, hanem a nyelvtani rendszer vagy annak egyes elemei is. A változások itt sem annyira rendszeresek és szabályszerűek, mint a hangok esetében. A leánynyelvekben a nyelvtani rendszerek elemei között is találhatunk közös előzményre visszavezethető elemeket. Általában hosszú idő elteltével is lehet egyezéseket találni két rokon nyelv személyes névmásai, esetragjai, szám-, mód- és időjelei között.

mgH-illeszkedés a finnugor nyelvekben

- *-ban/-ben*, az *-on/-en/ön* stb. ragok *-n* elemének megfelelői számos uráli nyelvben, pl. hanti: *wunt* 'erdő', *wun(t)-n* 'erdőben'
- birtoktöbbsesítő *-i* (*háza-i-m*) és finn többesjel: *talo-ssa* 'ház-ban'; *talo-i-ssa* 'házak-ban'
- *-bb* közép fokjel és finn közép fokjel: *iso-mpi*, *huono-mpi*

Nem minden hasonlóság ered rokonságból

Vannak tipológiai és areális hasonlóságok is.

Tipológiai hasonlóságok:

- A nyelvek szerkezetében akkor is lehetnek hasonlóságok, ha nem rokon nyelvek: közös típusba tartoznak
- Vizsgálati szempontok:
 - az alany, az állítmány és a tárgy jellemzően milyen sorrendben fordulnak elő
 - a jelzők hol állnak a jelzett szóhoz képest
 - milyen eszközöket használnak a nyelvtani viszonyok kifejezésére, ez alapján típusokban sorolhatók a nyelvek:
 - izoláló nyelvek: toldalék nélkül, szórenddel fejezik ki a mondattani viszonyokat (angol, kínai)
 - flektáló nyelvek: tőváltozatokkal fejezik ki a mondattani viszonyokat (német, egyes szláv nyelvek)
 - agglutináló nyelvek: toldalékokkal fejezik a mondattani viszonyokat (magyar, török)
 - inkorporáló nyelvek: egyetlen szóba bele lehet illeszteni mindazt, amit más nyelvek külön szavakkal fejeznek ki (polinéz, indián, eszkimó nyelvek)

Mire jó a családfa?

- Modellezi a rokonok rendszerét az időben.
- A közös alapnyelvre visszavezethető nyelvek közös nyelvcsaládba tartoznak.

Hogyan állapítható meg két, régebben elvált nyelv rokonsága?

A szavak vagy a nyelvtani szerkezetek hasonlósága nem elég, sőt, megtévesztő lehet, pl.:

magyar *ház* és német *Haus* 'ház'

A magyar és a német rokon nyelvek?

Nem, mert csak kevés ilyen hasonlóság van.

Esetleg kölcsönzés a németből?

A *ház* szó már a Halotti Beszédben is megvan (12. sz.):

es odutta vola neki paradisumut hazoa

Nem volt erős magyar–német érintkezés → a fontos, hétköznapi szavak átvételéhez erős érintkezés kell

Esetleg a német vette át a magyarból?

Nem, mert más germán nyelvekben is megvan:

angol *house*, dán *hus* 'ház'

Viszont: a magyar *ház* nem hasonlít a finn *kota* 'sátor, kunyhó' szóra, pedig közös eredetűek

Hogyan lehet bizonyítani?

A nyelvekben a hangok eléggé szabályosan változnak.

Egy változás (majdnem) minden hasonló helyzetben végbemegy. →

Szabályos megfelelések a rokonnyelvi szavak között.

Alapnyelvi *t*-ből a közös eredetű, hasonló jelentésű szavakban:

→ egyik leszármazott nyelvben: *z* (magyar *ház*)

→ másik leszármazott nyelvben: *d* (mordvin *kuda*)

→ harmadikban marad a *t* (finn *kota*)

A szabályos hangmegfelelések rokonságot bizonyító ereje

- Ha az egyik nyelv szavainak egyik hangja helyén a másik nyelv hasonló jelentésű szavaiban gyakran egy másik áll, gyanakodhatunk a rokonságukra.
- Ez a módszer a világ minden nyelvére egyformán alkalmazható.
- Ha az egyik nyelv szavainak egyik hangja helyén a másik nyelv hasonló jelentésű szavaiban gyakran egy másik áll, gyanakodhatunk a rokonságukra.

magyar	h ~ k	finn	
<i>had</i>		<i>kunta</i>	'közösség'
<i>három</i>		<i>kolme</i>	'három'
<i>hal</i>		<i>kala</i>	'hal'
<i>hall</i>		<i>kuulee</i>	'hall'

Ámde:

magyar	k ~ k	finn	
<i>kér</i>		<i>kerjää</i>	'koldul'
<i>kéreg</i>		<i>keri</i>	'kéreg'
<i>keszeg</i>		<i>keso</i>	'apróhalféle'
<i>kő</i>		<i>kivi</i>	'kő'
<i>kéz</i>		<i>käsi</i>	'kéz'

Miért nem h ~ k, mint az első példasorban?

Nézzük meg a megfelelés hangkörnyezetét!

A szókezdő msh után:

- az első példasorban hátul képzett mgh következik
- a második példasorban elől képzett mgh következik

Vagyis a szabály:

finn k ~ magyar h / ___ V[+hátul],
egyébként k

Miért nem tökéletesek a megfelelések?

- A mgh-k szeszélyesebben változnak, de nem összevissza: a vízszintes hangrend viszonylag stabil.
- A jelentések nem mindig azonosak, szétfejlődhetnek:
magyar *here* ~ finn *koira* 'kutya'
alapnyelvi jelentés: 'hím'
→ magyar: 'hím méhecske' → 'hímivarszerv'
→ finn: 'hím', 'hím kutya' → 'kutya' (vö. *tehen* 'szarvasmarha nemtől függetlenül')

A hasonlóságok bizonyító erejéről

- Minél szabályosabb egy hangmegfelelés és minél közelebbi a jelentés, annál biztosabb a közös eredet.
- Ezekből minél több van, annál erősebben bizonyít. Egyedi hasonlóság nem bizonyít.
- A részleges egyezések is bizonyító erejűek (magyar–finn–mari).
- A szókészlet mellett a nyelvtanban is kell lenniük egyezéseknek.

A korlátok

Nem minden rokonság bizonyítható.

Ha a nyelvek nagyon régen váltak szét, akkor sok régi szó elveszhet:

- kevés a példa a valamikori rokonságra
→ a hasonlóság a véletlennel is magyarázható
→ szabályos megfelelések nem állapíthatók meg
- ez az állapot a nyelvek elválása után hat-hétezer évvel következik be → a nyelvek ennél régebbi rokonságát tehát nem bizonyíthatjuk

A tévesztések elkerülése

- nem bizonyíték két nyelv rokonságára, ha csak hasonló szavakat tudunk felsorolni minden szabályosság nélkül
- szabályos hangmegfelelések nélkül nincs rokonság
- a hasonlóságok, szabályos hangmegfelelések a régi jövevényszavakban nem bizonyítják a rokonságot
- hangutánzó szavak: a valóságban megjelenő hangot utánozzák → univerzálisak
- korai gyereknyelvi alakok: a hangképzés elsajátításából erednek → univerzálisak

Miért hasonlít, ha nem rokon?

- areális hatás: egymás mellett éltek → átvettek egymástól elemeket (szláv *malina* > magyar *málna*, szlovák első szótagi hangsúly feltehetően a magyar hatására)
- véletlen egyezések: *-i* magyar birtoktöbbsesítő és orosz többesjel
- azonos morfológiai típusba tartoznak a szavak és a nyelvtani elemek közti viszony alapján (izoláló, agglutináló, flektáló, inkorporáló vagy polyszintetikus)